

COMENTARIU LA „DRUMUL ANTREPRENORIAL...”

Gabriel Bădescu

“Bridging disciplines, policies and communities” este titlul unei conferințe organizate recent de un grup de cercetători, provenind din domenii diverse ale științelor sociale, dar pe care îi unește interesul pentru un concept impus de curând, acela de capital social¹. Dezvoltarea teoriilor despre capital social pare să se datoreze, așa cum sugerează denumirea acelei conferinței, faptului că permit ca printr-o abordare interdisciplinară să fie obținute rezultate cu relevanță practică, în special în ceea ce privește fenomenele comunitare.

Succesul, poate fără precedent, de care se bucură acest termen, indicat de numărul impresionant de lucrări de specialitate² dar și de penetrarea sa rapidă în afara limbajului academic³, nu a ocolit nici România. În fapt, unul din modurile eficiente de afirmare a unei comunități reduse numeric, cum este cea a specialiștilor în științe sociale de la noi, pare să conștate în interdisciplinaritate, iar discursul despre capital social oferă un prilej deosebit de a crește stocul de capital social, în primul rând al celor care îl studiază. Activitatea din ultima vreme a profesorului Dumitru Sandu ne dă o imagine despre potențialul noțiunii de capital social, din fiecare din punctele de vedere amintite: a coordonat mai multe cercetări și a publicat studii în care apar estimări ale capitalului social, iar rezultatele acestor studii sunt intere-

sante atât pentru sociologii, economiștii, politologii cât și pentru practicienii de la noi. În mare măsură ca rezultat al activității profesorului Sandu, proporția în cadrul fiecăruia dintre grupurile amintite a celor care au cunoștință de rezultate privind capitalului social este comparabilă cu cea întâlnită și în alte țări.

Articolul său cel mai recent, ilustrează însă foarte clar și unul dintre obstacolele în calea receptării la noi a acestor preocupări legate de capital social, și, mai general, a discuțiilor privind relațiile de determinare dintre factori culturali și factori economici sau politici⁴. Astfel, subiectele amintite presupun frecvent un nivel înalt de sofisticare metodologică iar prezentarea unor rezultate, provenind adesea din date cantitative analizate cu modele statistice complexe, necesită rezolvarea tensiunii dintre accesibilitate și acuratețe în prezentare.

Articolul în discuție oferă o ocazie deosebită pentru a aduce în discuție modul în care poate fi rezolvată această dilemă (ermetic dar precis sau transparent dar aproximativ), iar relevanța acestor observații se dorește a fi mai largă decât granițele analizelor privind antreprenoriatul într-o economie de piață în formare.

Trebuie să remarc, mai întâi, o trăsătură a acestui articol, aproape unică în literatura de specialitate de la noi, care face posibile dis-

¹ Conferința “Social capital conference. Briding disciplines, policies and communities”, 20 – 22 Aprilie, Michigan State University, a fost organizată de „Grupul de Interes în capital social”.

² Printr-un grant oferit de Banca Mondială, același „Grup de Interes în Capital Social” de la Michigan State University a identificat toate publicațiile în care există lucrări despre acest concept. În toamna anului 1998, colecția depășea 600 de lucrări.

³ Un exemplu recent, luat la întâmplare, este articolul „Prosperity and social capital” din THE WALL STREET JOURNAL EUROPE, 24 iunie, 1999 (p.12), scris de Michael Milken, om de afaceri și filantrop american.

⁴ Ronald Inglehart afirmă existența unei relații strânse între dezvoltarea unor metode noi de analiză a datelor în ultimii ani și expansiunea rapidă a studiilor în care sunt evaluați factori culturali (**Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies**, Princeton, Princeton University Press, 1997)

cuțiile ulterioare: prezentarea rezultatelor ține cont într-o măsură remarcabilă de dezideratul reproductibilității. Nu numai că datele brute sunt publice (putând fi accesate de pe Internet) dar și variabilele care intervin, precum și construcția modelelor statistice sunt descrise în detaliu⁵.

Soluția aleasă de autor în ceea ce privește analiza și prezentarea rezultatelor este, în general, caracterizată de o concizie extremă⁶. Este suficient să parcurgem secțiunea finală care cuprinde concluziile și vom observa un număr de afirmații derivate din analiza datelor care ar putea să justifice scrierea a mai mult de un singur articol, în oricare din revistele străine de specialitate. Este benefic acest nivel al conciziei pentru cititor sau nu? Răspunsul este afirmativ numai dacă este acceptat prețul plătit: unele imprecizii în definirea măsurilor, o justificare prea sumară a câtorva decizii privind modelarea statistică și a interpretărilor unor rezultate ale modelării.

Voi justifica nevoia unei detalieri sporite a argumentării și a prezentării printr-un exemplu ales din articol: construcția unui indicator multiplu pentru conceptul de capital social.

Operaționalizarea aleasă de Dumitru Sandu pentru noțiunea de capital social este de departe cea mai complexă între cele pe care le-am întâlnit până acum. Nu mai puțin de 36 de variabile observabile sunt agregate în câteva variabile latente, care la rândul lor sunt agregate în doi pași pentru a forma un unic

concept latent. Determinarea unei singure dimensiuni pentru aceeași structură a datelor ar arăta că noțiunea de capital social este un construct robust care, chiar și fără o definiție precisă, poate fi recunoscut empiric printr-o multitudine de indicatori, sau printr-o selecție a lor. Situația contrară însă, cea a multidimensionalității, ar atrage atenția asupra pericolului unei simplificări excesive⁷ și ar indica nevoia unei precizări conceptuale și a unei argumentări privind operaționalizarea sporite. În cazul populației urbane, analiza statistică pare să susțină ipoteza unidimensionalității, în timp ce pentru populația rurală apar câteva probleme în construirea termenului unic ("fracturi", după expresia autorului).

Chiar și pentru urban, însă, construcția modelului statistic (descriș în Figura 3, p.131) ridică unele semne de întrebare. Există trei nivele ale agregării măsurilor observabile, dintre care primul prin însumare, iar următoarele două printr-un model de ecuații structurale simultane cu variabile latente. Acest din urmă tip de agregare este preferabil celui prin analiză factorială clasică⁸. La rândul său, analiza factorială este preferabilă însumării variabilelor pentru că permite testarea de ipoteze privind dimensionalitatea, în timp ce modelarea sumativă presupune cunoscută existența unei singure dimensiuni⁹.

Modul de construcție folosit în articol poate să conducă la probleme de validitate. Atunci când variabilele observabile sunt slab

⁵ Sunt totuși mai multe imprecizii în modul de descriere a variabilelor, dar care nu schimbă rezultatele de ansamblu. De exemplu, se vorbește de scale cu 4 puncte pentru variabile care în baza de date au doar trei valori (variabilele pentru "încredere interpersonală"), sau de scale cu 5 valori atunci când în date există numai 4 (variabilele pentru intensitatea interacțiunii), în cazul agregării pentru "toleranță etnică" împărțirea ar trebui să se facă la 4 și nu la 5, etc.

⁶ Excepția importantă este dată de definirea unuia dintre conceptele cheie, acela de capital social, "încercuit" prin mijloace stilistice diverse; este însă surprinzătoare în acest caz absența oricărei referințe la definiții curente ale noțiunii.

⁷ Doi dintre promotorii teoriilor despre capital social consideră dăunătoare tendința de a include prea mult în sfera de cuprindere a conceptului: "Stretching the concept does not only led to circular or banal statements, harmless in their own way, but to policy recommendations that can be dangerous". (Alejandro Portes & Patricia Landolt, **The downside of social capital**, The American Prospect no. 26, May-June 1996, p. 94)

⁸ Argumente pot fi găsite în orice lucrare care prezintă modelele cu ecuații structurale. Vezi de exemplu Rick H. Hoyle, **Structural equations modeling**, Sage, 1995.

⁹ Pentru detalii, vezi de exemplu Gabriel Bădescu, „Metode de reducere a datelor“, în T. Rotariu (coord.) și alții, **Metode statistice aplicate în științele sociale**, Polirom, 1999.

corelate, variabila latentă obținută prin agregare nu poate fi interpretată ca un reprezentant al structurii simplificate a datelor. Putem verifica prin simulări ce se întâmplă când însumăm variabile necorelate: rezultatul este asociat cel mai mult cu variabila care are dispersia cea mai mare și este posibil să avem corelații nule sau de sens contrar. Pot fi întâlnite mai multe situații de acest gen în articol. Astfel, termenul numit “intensitate a interacțiunii” (care contribuie la definirea variabilei latente “capital de rețea”, la rândul ei o componentă a conceptului “capital social”) rezultă din însumarea a nouă variabile pentru care mai mult de jumătate dintre corelații au valori sub 0,2, iar o singură corelație are valori peste 0,6.

O problemă asociată cu cea a validității este cea a instabilității modelului, adică a faptului că diferențe mici în date conduc la rezultate diferite ale analizei statistice.

Am refăcut modelul descris în Figura 3 (p. 131) din articol pentru datele unui singur sondaj de opinie¹⁰ dintre cele două folosite de autor iar diferențele sunt mai mari decât cele așteptate în cazul unei reduceri aleatoare a numărului de cazuri la jumătate. Astfel, construcția unui factor unic este posibilă doar în condițiile unei structurări diferite, în care variabilele obținute prin însumare sunt determinate direct de către concept, iar ordinea intensității relațiilor dintre factori este schim-

bată. Dar și în acest caz este greu de justificat de ce o măsură a capitalului social are una dintre corelațiile cele mai slabe cu indicatorul “încredere interpersonală”, probabil subconceptul cel mai important din definirea sa ($\beta = 0,20$, față de $\beta = 0,48$ pentru “încredere în instituții ale ordinii”). Cele trei subconcepțe din analiza din articol (“capital de rețea”, “încredere în instituții”, “încredere difuză”) pot fi construite, însă au corelații prea scăzute¹¹ pentru a permite identificarea unui factor latent comun¹².

Ca o scurtă concluzie a acestor rânduri, articolul profesorului Dumitru Sandu este remarcabil atât prin tema și cadrul teoretic alese cât și prin modul de argumentare. Este evaluată importanța mai multor tipuri de resurse pentru antreprenorii din mediul rural din România, folosind date la nivel individual. Între aceste resurse, mai multe forme de capital social au un rol important, chiar și în condiții de control pentru nivelul de capital uman sau cel financiar. Metodele statistice folosite au o complexitate ridicată și permit testarea unor modele cauzale care cuprind și indicatori multipli. Rămâne însă ca unii pași ai discursului explicativ să fie detaliați mai mult și în câteva cazuri, revizuiți.

¹⁰ Sondajul din noiembrie 1998, realizat de Metro-Media Transilvania.

¹¹ corelațiile sunt: 0,59 între capital de rețea și încredere difuză; 0,31 între încredere difuză și încredere în grupuri sociale; -0,09 capital de rețea și încredere în grupuri sociale.

¹² cele două modele încearcă să refacă cât mai fidel analiza din articol; o abordare diferită este cea în care variabilele observabile sunt incluse într-un model structural fără a fi agregate în prealabil. Datele sondajului Metro-Media conduc la o respingere a ipotezei unidimensionalității și pentru acest caz.